

ADİL BAXŞƏLİYEV

*Sumqayıt Dövlət Universitetinin "Azərbaycan tarixi
(humanitar ixtisaslar üzrə) və tarixin tədrisi
metodikası" kafedrasının professoru
e-mail: TarixVəOnunProblemləri@gmail.com*

TƏBRİZ ŞƏHƏRİNİN İQTISADI VƏ MƏDƏNİ HƏYATI ANONİM TACİRİN GÜNDƏLİYİNDƏ

Açar sözlər: Təbriz, tacir, şəhər əhalisi, iqtisadi və mədəni həyat

Ключевые слова: Тебриз, купец, городское население, экономическая и культурная жизнь

Key words: Tabriz, merchant, city population, economic and cultural life

Azərbaycan Səfəvi dövləti xalqımızın zəngin dövlətçilik tarixində xüsusi mərhələ olub, bu dövlətin sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni həyatının inkişaf problemlərini özündə əks etdirən əvəzsiz yerli qaynaqlar olsa da, daxili və xarici ticarəti, sənətkarlığı, xüsusilə şəhər həyatını o dövrün qərb ədəbiyyatlarını elmi dövriyyəyə cəlb etmədən hərtərəfli öyrənmək mümkün deyildir. Dövrün qərb ədəbiyyatlarından birinin müəllifi XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycanda olmuş adı məlum olmayan və tarixi ədəbiyyatlarda anonim tacir kimi qeyd edilən Venetsiyalının gündəliyidir. O, XVI əsrin əvvəllərində Urfa-Diyarbəkr-Mardin-Van-Mərənd-Xoy karvan yolu ilə Təbrizə gəlmiş və 1507-1520-ci illərdə Dərbəndə qədər bütün əyalətlərdə, şəhərlərdə yaşamış, ticarətlə məşğul olmuşdur. Onun səyahətnaməsində şahidi olduğu hərbi-siyasi hadisələr təsvir edilmiş, ancaq siyasi məsələlərin mahiyyəti açıqlanmamışdır. Hərbi-siyasi hadisələrdən fərqli olaraq, iqtisadi tarix haqqındakı məlumatları daha mötəbər və həm də elmi əhəmiyyətlidir. Tacirin Azərbaycan haqqında ətraflı məlumat toplaya bilməsində ərəb, fars, türk dilini bilməsi çox böyük rol oynamışdır [1, 115].

Anonim Venetsiya taciri gündəliyində Azərbaycanın Xoy, Mərənd və bir çox başqa şəhərləri haqqında məlumat vermiş, ancaq Təbrizin şəhər həyatı daha geniş təsvir edilmişdir. Tacir Təbrizin coğrafi mövqeyi, burada ticarət və sənətkarlığın ümumi vəziyyəti, şəhər bazarı, vergi və mükəlləfiyyətlər, gömrük rüsumu, şəhər əhalisinin etnik tərkibi, memarlıq abidələri haqqında qiymətli məlumat vermişdir. Onun bu məlumatlarını başqa Avropa səyyahlarının, o cümlədən Venesiya diplomatı Mikel Membrenin Təbriz haqqında qələmə aldıqları ilə müqayisə etdikdə mötəbərliyinə heç bir şübhə yeri qalmır. Anonim tacir Təbrizin coğrafi mövqeyini təsvir edir, onun Şərq tərəfdən 10 mil məsafədə uzanan dağ silsiləsi ətəyində yerləşdiyini və şəhərdən qərbə də üç mil uzanan geniş düzənlik olduğunu yazır. Səyyah sözünə davam edərək göstərir: "Mənim fikrimcə bu böyük şəhərin çevrəsi 24 milə yaxındır. Venesiya kimi ətrafı qala divarları ilə əhatə olunmamışdır. Böyük sarayları vardır ki, onlar İranda (Azərbaycanda – A.B.) hökmranlıq etmiş şahların yadigarıdır. Çoxlu əzəmətli binaları da mövcuddur" [2, 380-381, 384; 1, 116].

O.Əfəndiyevin yazdığı kimi Təbriz Azərbaycan xalqının sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında müstəsna rola malik qədim şəhər olub 80 mindən çox ailənin yaşadığı şəhərin əhalisinin ərzaq məhsulları ilə təchizatı müvafiq qaydalardan, yəni daxili və xarici ticarətdən asılı olmuşdu. Çoxlu bağ və bostanı olan Təbriz özünü bu məhsullarla qismən təmin etsə də, ərzaq məhsullarının çoxu şəhər bazarına ətraf bölgələrdən gətirilirdi [3, 225]. Anonim

tacir Təbriz şəhər əhalisinin ərzaqla təminatı məsələsinə ciddi yanaşmış və gündəliyində bu barədə verdiyi məlumatlar daxili ticarətin ümumi səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir. O, yazır ki, dünyanın başqa yerlərində olduğu kimi bir qayda olaraq Təbrizdə də findıq, qoz kimi meyvələr vardır, ancaq bunlar o qədər də çox deyildir. Şəhər bağlarında tamlı zeytun, alma kimi meyvələr bol olsa da, burada limon naringi bitmir. Bu meyvələr Təbriz bazarına Xəzər dənizi sahilindəki Gilan bölgəsindən gətirilir [2, 385] Təbriz ətrafında çoxlu bağ və bostanların olduğunu qeyd edən səyyah bu barədə yazır: "Burada Venesiyada olduğu kimi kələm, kahı, müxtəlif göyerti vardır. Şalqam, kök, soğan, mərzə, cəfəri, dağ çətiri də yetişir. Düyü, buğda, arpa da çoxdur" [2, 385].

Anonim tacir Təbriz bazarında balığın çox olduğunu və balığın bura Bostan (Urmiya gölü – A.B), Van göllərindən gətirildiyini yazmışdır. Onun bu məlumatları qeyd edilən göllərin ətrafında yaşayan əhalinin balıqçılıqla məşğul olmasından, bu bölgələrdə təsərrüfatın bu sahəsinin inkişaf etməsindən, balıq məhsullarının daxili bazarlara çıxarılmasından xəbər verir. Tacir sözünə davam edərək yazır ki, bu göllərin suyu şor olduğuna görə buradan gətirilən balıqlar yaxşı olmur və kükürd dadı verir. Səyyah yazır ki, Xəzər dənizi sahilindəki Təbrizdən doqquz günlük yol məsafəsində yerləşən Mahmudabaddan gətirilən ağ balıq "adam böyüklüyündə" olub, kəklik ətindən də ləzzətli və tamlıdır. Anonim tacirə görə bu balıqlar və kürü Təbrizə yaz fəslində gətirilirdi [62 384-385].

Venesiya taciri Təbriz əhalisinin məişətindən də bəhs edir. O, yazır ki, Təbrizin çox münasib havası vardır ki, bu da şəhər əhalisinin gümrah və şən yaşamasına şərait yaratmışdır. Təbrizdə sağlamlığı-səhhəti yaxşı olmayan adama rast gəlmədiyini bildirən tacir bunu onların qidaları ilə əlaqələndirir. O, bu barədə qeyd edir ki, buranın adamları dadlı qoyun əti ilə qidalanırlar. Mal əti olduqca az yeyilir [2, 384-385].

Y.Mahmudovun anonim tacirin gündəliyinin azərbaycan dilinə tərcümə və şərhində göstərilir ki, başqa avropalı səyyahlar kimi, anonim tacir də Təbrizin böyük ticarət mərkəzi olduğunu, buraya başqa ölkələrdən çoxlu mal gətirildiyini göstərir. Səyyahın yazdıqlarından məlum olur ki, Təbrizdə məxmər, zərli parçalar, lak, müxtəlif rəngli boyaqlar, yun parçalar, mirvari, müşk, xam ipək, ipək məmulatlarının qızgın ticarətinin getdiyi bazar mövcud olmuşdur. Anonim tacir yazır ki, Təbrizə hər yerdən saysız-hesabsız tacir gəlir. Burada hər cür ipək parça, xam ipək həddən artıqdır. Ravənd adlı boyaq otu kökü, Hörmüz mirvarisi, lacivərd, əla hind boyası, Hələb, Bursa, İstanbuldan gətirilmiş yun və digər parçalar gözə dəyir. Təbriz tacirləri qırmızı rəngli ipək parçaları Hələbə, Osmanlı ölkəsinə aparıb satır və əvəzinə qumaş parça alıb gətirirlər. Anonim tacirin bu məlumatları Azərbaycanın XVI əsrin əvvəllərində dünyanın müxtəlif ölkələri ilə geniş ticarət əlaqələrinə malik olduğunu göstərməklə yanaşı, sənətkarlıq istehsalının da yüksək səviyyədə olduğunu təsdiq edir [1, 117; 2, 386-387]. Təbriz şəhəri təkcə Azərbaycanda deyil, Yaxın və Orta Şərqdə mühüm ticarət mərkəzlərindən biri hesab olunurdu. Səyahət və ticarət məqsədilə Təbrizə gəlmiş avropalılar onu ticarət şəhəri adlandırmışdılar. Təbriz eyni zamanda Azərbaycanın mühüm toxuculuq mərkəzlərindən olub, burada toxuculuq sənətkarlığı və onunla bağlı dərzilik özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdı [4, 105, 136].

Anonim tacirin yazdığına görə Təbrizdə toxuculuğun yüksək səviyyədə inkişafına baxmayaraq şəhərə Bursa və Kəffədən də zərli parçalar, məxmər gətirilirdi. Şəhər əhalisi maddi imkanına uyğun olaraq ipək, qırmızı qumaş, zərbəft, məxmər, yun parçadan dərzilərə tikdirdikləri kaftan və digər paltarlar geyinirdilər [2, 386].

Anonim tacirin gündəliyində Təbriz şəhər həyatının müxtəlif problemləri təsvir

edilərkən tiyul, vergi, gömrük rüsumlarına da toxunulur. Ancaq tacir "Təbriz və bütün ölkədə başdan-başa tiyuldarlıq qanun-qaydası vardır" dedikdə bunun, yəni tiyulun mahiyyətini açıqlamır. Məlum olduğu kimi Səfəvilər dövlətində tiyul adı altında faktiki olaraq müəyyən ərazidən götürülən verginin bir hissəsinin və yaxud hamısının qulluqda olan məmura məvacib kimi bağışlanması nəzərdə tutulurdu. Bəzən tiyul bu və ya digər vəzifəyə təkim olunurdu. Bu zaman həmin vəzifəni daşıyan məmura onun gəlirindən yalnız xidmət dövründə məvacib şəkilində istifadə hüququ verilirdi. Mülki və ya hərbi xidmətinə görə tiyul alan məmura irsi sahibkarlıq və inzibati idarə hüququ verilmirdi [5, 83]. Anonim tacir ölkə ərazisindəki bütün yollarda vergi alınırdu dedikdə, əslində bu, karvan yollarının dövlət səviyyəsində qorunması işinin təşkili üçün ticarət karvanlarından rahdari adlı alınan rüsumdur. Ölkənin sərhədlərində və şəhərlərdə fəaliyyət göstərən gömrük məntəqələrində tacirlərin ödədiyi gömrük rüsumu və karvan yollarında tacirlərdən tələb olunan rahdari adlı yol rüsumu dövlət büdcəsinin gəlir qaynaqlarından idi [2, 386; 5, 330, 334]. Anonim tacir yazır ki, xristian tacirləri müxtəlif ölkələrdən gətirdikləri malın dəyərini yüzdə on faizi, müsəlman tacirləri isə yüzdə beş faizi həcmində gömrük rüsumu ödəyirdilər. Təbriz şəhərində tranzit ticarətdən malın çəkisi və dəyərinə görə gömrük rüsumu alınırdu [2, 386].

Dövlətin gəlir qaynağının başlıca mərkəzlərindən biri də şəhər bazarları idilər. Bazarlarda alqı-satqının həcminə görə dövlət xəzinəsinə vergi və rüsumlar ödənilirdi. XVI yüzilliyin əvvəllərində Təbrizdə olan Venesiya taciri yazır ki, şəhərdə və bütün ölkədə xüsusi tiyuldarlıq qanun-qaydaları vardır. Bu qaydaya görə vergiləri tiyuldarlar alırdılar. Bir yaxşı qayda da vardır ki, buna görə bazarda dükanı olan tacir alverinə uyğun olaraq 6 aspri, yaxud 1 dükat vergi ödəyirdi. Həmçinin, hər bir sənətkar da maddi durumuna görə bu cür vergi ödəyirdi. Bu şəhərdə nə istəsən alasan, qiyməti sabit olub vergisini tiyuldar alır. Mən Təbrizdə olduğum zaman Qənbərli alı şəxs tiyuldar vəzifəsində olub və onun vergilərdən topladığı gəlir 60 min dükata bərabər idi [2, 386, 387]. Bazarlarda alınan vergilər müxtəlif dövrlərdə artırılmış, yaxud azaldılmışdır. Bəzən bu vergilər ləğv olunurdu. Bazarlarla bağlı vergilərin bir qismi müstəqim və bir qismi isə müstəqim deyildi.

Anonim tacir Təbriz əhalisinin tərkibi haqqında yazır ki, burada iranlılar, yəni şəhərin qədim sakinləri olan türklər və türkmənlər yerli sakinlərdilər. Şəhərdə "qırmızı çuxa" geyimli qaraçılar və yəhudilər də vardır ki, onlar əcnəbi tacirlər kimi karvansaralarda yaşayırlar, yerli əhali deyillər. Onların hamısı Təbrizə Bağdad, Kaşan, Yəzddən gəlmişdir. O, sözüünə davam edərək yazır ki, Təbriz kişiləri hündür boylu igid və cəsarətli, həm də məğrurdurlar. Kişilərlə müqayisədə qadınların boyu gödək olub, qar kimi ağbənizdilər. Qadınları öz adətlərinə uyğun paltar geyinir [2, 385-386].

Qeyd olunan dövrdə Təbriz Azərbaycan mədəniyyətinin mərkəzi olub, ölkənin digər şəhərlərində də mədəni tərəqqiyə müəyyən təsirlər göstərə bilmişdi. Bu dövrün elm adamlarının şəhərlərdə məskunlaşması şəhərlərin ölkənin mədəni mərkəzlərinə çevrilməsinə və bu sahədə onların əhəmiyyətlərinin artmasına təsir göstərə bilmişdi. Azərbaycanın bir çox şəhərlərində və xüsusilə Təbrizdə istedadlı elm və mədəniyyət xadimləri, memarlar fəaliyyət göstərirdilər. Onların əldə etdiyi nailiyyətlərlə tikinti texnikası getdikcə təkmilləşir və Təbrizin memarlıq beşiyi kimi şöhrəti daha da artırdı. Keçmiş əcnəblərinə sadıq qalan Təbriz memarlıq məktəbinin sənət əsərləri içərisində came və məscidlər xüsusi yer tuturdu ki, bu barədə dövrün səyyahlarının gündəliklərində məlumatlar az deyildir [6, 21].

Dəfələrlə Təbrizdə olmuş və burada müxtəlif ticarət əməliyyatları aparmış naməlum tacir, Azərbaycanın bu qədim şəhərinin misilsiz tarixi abidələrindən, abad şəhər olmasından

məhəbbətlə söhbət açır. O, yazır ki, Təbrizdə "İranda (Azərbaycanda – A.B) hökmranlıq etmiş şahlardan qalma möhtəşəm saraylar, ...çox gözəl evlər var. Hər küçədə, hər tində fəvvarələr vurur... Keçmiş şahlarının saraylarının çoxuna heyrətamiz bəzək vurulmuş, içəridən və çöldən qızılı və müxtəlif rəngli kaşı ilə naxışlanmışdır. Hər sarayın öz məscidi və hamamı var. Onlara da gözəl və zərif kaşı ilə naxış vurulmuşdur. Məscidlərin çoxu olduqca gözəl tikilmişdir... onların içərisində biri o qədər gözəldir ki, onu təsvir edə biləcəyimə əmin deyiləm" [1, 116].

Venetsiyalı anonim tacir yazır ki, Təbriz məscidlərinin çoxu tikinti üslubuna görə onlara baxanların diqqətlərini özünə daha çox cəlb edir. O, gündəliyində "İmareth aleqeat" (Ala qapı – A.B.) adlandırdığı məscid haqqında daha geniş məlumat vermişdir [2, 382]. S.Onullahiyyə görə, naməlum venetsiyalı tacirin "Ala qapı" adlandırdığı məscid əslində Tacəddin Əlişah Məscidi olub, 1311-ci ildə inşa edilmişdi. Hündürlüyü 25 metr olan bu bina tələsik tikildiyinə görə tavanı tökülüb yarımçıq qalmışdır. Sahəsi 200×250 gəz olan binanın tikintisində mərmər və kaşidan istifadə olunmuşdu və tağının hündürlüyü 80 arşın idi. Məscidin sağ tərəfində mədrəsə, sol tərəfində zaviyə yerləşir və həyatindəki məqbərədə isə Tacəddin Əlişah özü dəfn edilmişdir [4, 197]. Bu məscidi olduqca diqqətlə müşahidə edən venetsiyalı tacir yazırdı: "İmareth aleqeat" adlanan bu məscidin binası çox böyükdür. Ancaq onun döşəməsinə heç nə sərilməmişdir. Müsəlmanların məscidin daxilində üz çevirib ibadət etdikləri tağbənd mehrab o qədər böyükdür ki, əgər ox atsalar onun tavanına çatmaz. Ancaq bu hissə tam tikilib başa çatdırılmamışdır. Onun ətrafı, yəni meydan gözəl daşlardan hörülmüş tağbənd gümbəzlərdən ibarətdir. Bu tağların qərar tutduqları dirəkləri, yəni sütunları mərmərdəndir. Büllur kimi şəffaf və yaraşıqlı olan bu sütunların hamısının eni, boyu eyni olub hər birinin hündürlüyü 5-6 qədəmdir. Bu məscidin üç qapısı vardır və onlardan ancaq ikisi açıq olur. Qapıların yuxarı hissələri qövs şəklindədir. Qapıların kənarındakı sütunları mərmərdən deyil, rəngbərəng daşdan, çatmatağlı portalı isə kərpicdən hörülmüşdür. Qapılarının hər birinə cilalanmış mərmər lövhələr asılmışdır [2, 382]. Venetsiyalı tacir apardığı müşahidələrə əsasən bu məscidin həddindən çox əzəmətli olduğunu bildirərək onun şəhər ətrafı kəndlərdən mərmər lövhələrinin isə bir mil məsafədən göründüyünü qeyd edir. O, məscidin qapıları haqqında geniş məlumatlar verərək yazır: "Bu qapıların eni 3 yard, hündürlüyü 5 yard olub lay taxtalardan düzəldilmiş və üzərinə cilalladıqdan sonra qızıl suyuna verilmiş bürünc lövhələrdən üzlüklər vurulmuşdur" [2, 382]. Səyyah sözünə davam edərək yazırdı ki, məscid tikililərinin arasında süni gölə bənzəyən böyük bir çeşmə də vardı. Məscidin həyatindəki bu çeşməyə su boru ilə daxil olur və başqa bir boru ilə kənara axıb gedirdi. Tikililərin arasındakı çeşmənin uzunluğu 100 addım və eni də həmin ölçüdə olub dərinliyi isə 6 pa (fut) idi. Çeşmənin ortasında oyma naxışlarla bəzədilmiş mərmər lövhələrdən altı dayaqlı xüsusi köşk tikilmiş və köşklə sahil arasında xüsusi körpü inşa olunmuşdu [2, 383].

Beləliklə, Azərbaycan şəhərlərinin sosial-iqtisadi və mədəni həyatı haqqında maraqlı, həm də elmi əhəmiyyətli məlumatlar vermiş avropalı müəlliflərdən venetsiyalı anonim tacirin gündəliyindəki orijinal materialların təhlili XVI əsrin əvvəllərində Təbrizin Yaxın və Orta Şərqdə çox mühüm ticarət, sənətkarlıq, mədəniyyət mərkəzi olduğunu təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mahmudov Y.M. Səyyahlar Azərbaycana gəlir. Bakı: "Gənclik", 1977, 138 s.
2. Səfərnameha-ye Veneziyan dər İran. Tərcome-ye Mənuçehr Əmiri, Tehran: Entəşarate Xarəzmi, h.1349, 450 s.

3. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: "Şərq-Qərb", 2007, 352 s.
4. Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 1982, 278 s.
5. Süleymanov N.M. Səfəvi dövlətinin təsərrüfat həyatı. Bakı: "Elm", 2012, 442 s.
6. Baxşəliyev A.B. Güney Azərbaycan şəhərlərinin mədəni həyatı səyyah gündəliklərində (XVI-XVII yüzilliklər). Bakı: "Elm", 2003, 181 s.

АДИЛЬ БАХШАЛИЕВ

Сумгаитский государственный университет

**ЭКОНОМИЧЕСКАЯ И КУЛЬТУРНАЯ ЖИЗНЬ ГОРОДА ТЕБРИЗА
В ДНЕВНИКЕ АНОНИМНОГО КУПЦА**

На основе сведений анонимного купца, побывавшего в начале XVI века в Тебризе, изучается экономическая жизнь, искусство, торговля и культурная жизнь города. В статье говорится и об архитектуре сооружений в Тебризе (или даются сведения).

ADİL BAKHSHALİYEV

Sumqayıt State University

**ECONOMIC AND CULTURAL LIFE OF TABRIZ CITY IN
ANONIMOUS MERCHANT'S DIARY**

In the paper economic life of Tabriz city, especially workmanship, trade, and cultural life are studied on the basis of information presented by anonymous merchant who has visited Tabriz in the beginning of the XVIth century.

The peculiarities of architecture of Tabriz buildings are cleared up in the paper.

Rəyçilər: t.e.d. Ş Fərzəliyev, t.e.d. S.Məmmədov

Sumqayıt Dövlət Universitetinin "Azərbaycan tarixi (humanitar ixtisaslar üzrə) və tarixin tədrisi metodikası" kafedrasının 02.10.2012-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüçdür. (№02)